

Прέντραγκ Нτραγουτίνοβιτς¹

Паневистит̄μιο Βελιγραδίου, Ορθόδοξη Θεολογική Σχολή, Βελιγράδι

**MISSION COMPLETED?
Η ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΗΣ ΙΕΡΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΣΤΙΣ ΠΡΑΞΕΙΣ ΤΩΝ
ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΤΟΥ ΛΟΥΚΑ**

Abstract. Η περιοδεύουσα ιεραποστολή που απέβλεπε στην εξάπλωση του Ευαγγελίου όσο πιο μακριά γινόταν, με τελικό σκοπό την ίδρυση των τοπικών κοινοτήτων, αποτελούσε την κύρια μορφή της ιεραποστολής στην αποστολική εποχή. Όμως μετά το θάνατο των μεγάλων ιεραποστόλων και αποστόλων η περιοδεύουσα ιεραποστολή παύει να είναι κάτι που εκφράζει την ταυτότητα της εκκλησίας. Η κοινότητες επικεντρώνονται στην τοπική οργάνωση και την επικοινωνία με άλλες εκκλησίες, ενώ η ιεραποστολή γίνεται ένα έργο που εκτελείται επί τόπου. Το ερώτημα με το οποίο ασχολείται η παρούσα μελέτη είναι το εξής: Μπορεί η ιεραποστολή, δηλαδή οι ιεραποστολικές περιουδεις, στις Πράξεις του Λουκά να νοηθεί σαν κάτι το υποδειγματικό για τους αναγνώστες της μεταποστολικής εποχής; Είναι το βιβλίο αυτό ένα ιεραποστολικό εγχειρίδιο ή απλώς η αφήγηση μιας περασμένης ιστορίας, μιας ιστορίας δηλαδή που ανήκει στο παρελθόν; Το κύριο αποτέλεσμα της εξέτασης των αντιστοιχών κειμένων (ιδιαίτερα Πραξ 1, 8) είναι ότι η ιεραποστολή ως εξάπλωση του Χριστιανισμού στην περιοδεύουσα μορφή της πρέπει να συνεχιστεί και στη μεταποστολική εποχή.

Key words. Ιεραποστολή, ταξίδια του Λουκά, απόστολος Παύλος, δώδεκα, Ρώμη

Ενώ οι χριστιανικές πηγές της μεταποστολικής εποχής (70–100 μ. Χ.) της Ανατολής, ακριβέστερα της Συρίας και της Μικράς Ασίας, αφήνουν τουλάχιστον κάποια υπονοούμενα τα οποία αποδεικνύουν ότι στο χώρο αυτό την εποχή εκείνη υπήρχε περιοδεύουσα ιεραποστολή (π. χ. Μτ 28, 18–20, Διδ 11, 4–6), στη Δύση το θέμα αυτό έχει μια εντελώς άλλη διάσταση. Ξεκινώντας από το γεγονός ότι η αρχή του Χριστιανισμού στη Ρώμη παραμένει στο σκοτάδι της ιστορίας, μέχρι το επίσης γεγονός ότι για τη χριστιανική ιεραποστολή στη Δύση δεν υπάρχουν καθόλου πληροφορίες, τίθεται το εύστοχο ερώτημα, εάν στη Δύση γενικώς υπήρχε περιοδεύουσα ιεραποστολή, έτσι όπως την γνωρίζουμε από την αποστολική εποχή, βασικά από τα γραπτά του αποστόλου Παύλου.² Σήμαινε όμως το

---

1 pdragutinovic@gmail.com

2 Για την ιεραποστολή στη Δύση γνωρίζουμε λίγα πράγματα. Μέχρι και τις 130 μ. Χ. η μοναδική γνωστή χριστιανική κοινότητα στη Δύση ήταν η εκκλησία στη Ρώμη, παρότι στις Πραξ 28, 13 αναφέρεται η κοινότητα στους Ποτιόλους. Αυτό μπορεί να σημαίνει ότι και στα άλλα μέρη της Δύσης υπήρχαν μικρότερες τοπικές εκκλησίες (π. χ. στην Οστια). Είναι επίσης άγνωστο πώς το Ευαγγέλιο έφτασε στη Ρώμη (πρβλ. Πραξ 2, 10: «οί ἐπιδημοῦντες Ῥωμαῖοι»). Υποτίθεται ότι ο χριστιανισμός στη Ρώμη ξεκίνησε με τους χριστιανούς έμπορους οι οποίοι για πρώτη φορά κήρυσσαν το Ευαγγέλιο εκεί. Ο απόστολος Παύλος γνώρισε για την ύπαρξη της ρωμαϊκής χριστιανικής κοινότητας και επιθυμούσε να την επισκεφθεί (Ρωμ 15, 23), ενώ οι απόστολοι Ανδρόνικος και Ιουνία (Ρωμ 16, 7) ήταν ίσως κάποιοι από τους πρώτους ιεραποστόλους στη Ρώμη. Βλ. Johannes Weiss, O

τέλος της ιεραποστολής του Παύλου, και το τέλος της ιεραποστολής γενικώς; Με αλλά λόγια: πώς βλέπει ο Λουκάς, ένας συγγραφέας της μεταποστολικής εποχής και βιογράφος του αποστόλου Παύλου τη χριστιανική ιεραποστολή κατά τις δικές του μέρες και μάλιστα από μια δυτική προοπτική;

Η αναζήτηση των στοιχείων πάνω στο θέμα αυτό δεν πρόκειται να γίνει προκειμένου να βρεθούν και να αξιοποιηθούν τα ιστορικά δεδομένα. Αυτό θα ήταν το καθήκον κάποιου που ερευνά την ιστορική ακρίβεια του Λουκά σχετικά με την αποστολική εποχή την οποία και περιγράφει. Αυτό που πρέπει να προσέξουμε σ' αυτό το σημείο είναι εάν πίσω από τα κείμενα του Λουκά υπάρχει κάποια συγκεκριμένη *αντίληψη της χριστιανικής ιεραποστολής*, χαρακτηριστική για τον Λουκά ή για την εποχή του ή την οποία με κάποιο τρόπο ο Λουκάς θέλει να προβάλλει στο έργο του.

Από τα παραπάνω έχει γίνει σαφές ότι οι *Πράξεις των Αποστόλων* του Λουκά αντιμετωπίζονται σαν να είναι γραμμένες στη Ρώμη, μολοντί ως προς τον τόπο της συγγραφής τους ακόμα δεν υπάρχει ομοφωνία στη σύγχρονη καινοδιαθηκική επιστήμη.³ Ως προς τον χρόνο της συγγραφής δεν υπάρχουν μεγαλύτερες αβεβαιότητες, εφόσον δεν επιδιώκεται ακρίβεια η οποία άλλωστε δεν υπάρχει όταν πρόκειται για κείμενα του αρχαίου κόσμου. Οι *Πράξεις*, λοιπόν, γράφηκαν μάλλον μεταξύ του 80 και το 100 μ. Χ. Το βιβλίο αποτελεί μια μοναδική παρουσίαση της ιεραποστολής της αποστολικής εποχής με έμφαση στο ιεραποστολικό έργο του αποστόλου Παύλου.

Κατά πάσαν πιθανότητα ο συγγραφέας των *Πράξεων* ήταν ένας μεγάλος ταξιδιώτης. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από τα εξής δεδομένα: αφ' ενός από τις *περιγραφές των ταξιδιών* και αφ' ετέρου από τα λεγόμενα «*ημείς – εδάφια*» των *Πράξεων* (από 16, 10 ως το τέλος).

Α. Είναι προφανές ότι ο Λουκάς είχε βαθιά γνώση των συνθηκών και των ταξιδιών της δικής του εποχής. Όμως το ότι γνώριζε και διηγήθηκε πολλά περί των ταξιδιών αυτών δεν σημαίνει αυτόματα ότι και ο ίδιος ταξίδευε πολύ. Ο Λουκάς ήταν ένας μορφωμένος άνθρωπος και επομένως μπορεί να ήξερε όλα αυτά που περιγράφει από τα βιβλία, δηλαδή να προερχόταν οι γνώσεις του από την παιδεία που ο ίδιος οπωσδήποτε είχε.⁴ Οι λεπτομέρειες όμως τις οποίες αναφέρει στα κείμενά του μαρτυρούν ότι κατά πάσαν πιθανότητα ταξίδευε πολύ και ήξερε πολλά πράγματα από δική του προσωπική εμπειρία. Πρώτον, ο Λουκάς γνωρίζει σχεδόν όλες τις δυνατότητες και τα είδη ταξιδιών του αρχαίου κόσμου: με τα πόδια (π. χ. 20, 13), με όχημα (π. χ. 8, 28), με πλοίο (π. χ. 13, 14). Ο Λουκάς γνωρίζει τη *mansio*, τους ξενώνες του αρχαίου κόσμου (28, 15). Επίσης

αρχέγονος Χριστιανισμός. Η ιστορία της περιόδου 30-150 μ. Χ., Άρτος Ζωής, Αθήνα 22001, 569c. Για τους αποστόλους τον Ανδρόνικο και την Ιουνία πρβλ. Hans-Josef Klauck, *Vom Reden und Schweigen der Frauen in der Urkirche*, ο ίδιος, *Gemeinde – Amt – Sakrament*, Würzburg 1989, 236–237.

3 Φαίνεται ότι η πιο τεκμηριωμένη υπόθεση είναι και παραμένει ότι τόπος συγγραφής ήταν η Ρώμη. Για την υπόθεση αυτή υπάρχουν τα εξής επιχειρήματα (ενώ παρόμοιες εικασίες, π. χ. η Έφεσος, η Μακεδονία κ. ά., δεν βασίζονται σε ισχυρά επιχειρήματα): α) απότομη διακοπή της ιστορικής αφήγησης στη Ρώμη (Πραξ 28, 30–31), β) η ευρύτερη διάδοση του κειμένου νωρίς στη Δύση, ενώ στην Ανατολή αργότερα, γ) Η ομοφροσύνη με Α' Κλημ 5, 42 (γραπτό δηλαδή που σίγουρα γράφτηκε στη Ρώμη) σχετικά με την εικόνα του αποστόλου Παύλου. Πρβλ. Ιωάννη Παναγοπούλου, *Εισαγωγή στην Καινή Διαθήκη*, Αθήνα 199, 167' Ιωάννη Καραβηδόπουλου, *Εισαγωγή στην Καινή Διαθήκη*, Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 21998, 256' Udo Schnelle, *Einleitung in das Neue Testament*, UTB 1830, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 31999, 277' Gerd Theissen, *Das Neue Testament*, C. H. Beck, München 2002, 76.

4 Βλ. περισσότερο Osvaldo Padilla, *Hellenistic παιδεία and Luke's Education: A Critique of Recent Approaches*, NTS 55 (2009), 416–437 (ιδιαίτερα 430εξ.).

μπόρεσε να περιγράψει διεξοδικά ένα ναυάγιο (κεφ. 27) και δη χρησιμοποιώντας τους τεχνικούς όρους του ναυτικού της εποχής εκείνης.⁵ Για ένα ταξίδι με πλοίο ο Λουκάς χρησιμοποιεί κατά κανόνα το ρήμα «ανάγω» (13, 13' 16, 11' 18, 21' 20, 3' 27, 4.12.21' 28, 11), ενώ για ταξίδι με τα πόδια το ρήμα «διέρχομαι» (13, 6' 14, 24' 19, 1' 20, 2). Δεύτερον, ο Λουκάς γνωρίζει τη γεωγραφία αρκετά καλά. Δεν αποκλείεται ότι είχε μπροστά του κάποια *itineraria adnotata*, δηλαδή τους γεωγραφικούς χάρτες της εποχής εκείνης.⁶ Η δική του αντίληψη για ολόκληρο τον κόσμο, ιδιαίτερα ο κατάλογος των εθνών ο οποίος βασίζεται σε κάποιες πηγές της εποχής εκείνης (2, 5εξ.), είναι περίπου η ίδια με τις αντιλήψεις άλλων συγγραφέων της εποχής εκείνης.⁷ Βέβαια, ο Λουκάς δεν προσπαθεί πάντα να προσφέρει μια γεωγραφικά σωστή εικόνα στα πλαίσια της αφήγησης του, επειδή ως συγγραφέας ήταν πιο πολύ αφηγητής παρά ιστορικός.⁸

Β. Τα λεγόμενα «ημείς - εδάφια» (16, 10–17' 20, 5–15' 21 ,1–18' 27, 1 – 28, 16) αφήνουν να εννοηθεί ότι ο συγγραφέας όχι μόνο ταξίδευε πολύ, αλλά και ότι ταξίδευε συνοδευόμενος τον απόστολο Παύλο, πιθανώς σαν *γιατρός* (πρβλ. ενδεικτικά εδάφια Φλμ 24' Κολ 4, 14' Β' Τιμ 4, 11), απεσταλμένος μάλλον από τη χριστιανική κοινότητα της Αντιόχειας.⁹ Τα «ημείς – εδάφια» αποτελούν ένα μοναδικό λογοτεχνικό μοτίβο στην αρχαία ιστοριογραφία, δίχως αναλογίες.¹⁰ Πρόκειται για μια απότομη αλλαγή προσώπου στα κείμενα, από το τρίτο πρόσωπο ενικού στο πρώτο πρόσωπο πληθυντικού, χωρίς όμως να υπάρχει κάποια ορισμένη και φανερή αφορμή για μια τέτοια ενέργεια. Τα χωρία αυτά, δηλαδή τα «ημείς – εδάφια», χαρακτηρίζονται από τις λεπτομερείς και ακριβείς περιγραφές τους. Στην σύγχρονη έρευνα όμως υπάρχουν απόψεις κατά τις οποίες δεν είναι δυνατόν τα εδάφια αυτά να αντιμετωπίζονται σαν αυθεντικά, δηλαδή δεν είναι δυνατόν ο Λουκάς να ενδιαφερόταν να περιγράψει τόσο διεξοδικά κάποια, στην ουσία, ασήμαντα γεγονότα.¹¹

---

5 Πρβλ. Walter Bauer, *Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur*, Kurt Aland - Barbara Aland (εκδ.), Berlin/New York 61988, 104.

6 Leonel Casson, *Reisen in der Alten Welt*, München 1974, 217. Πρβλ. Martin Dibelius, *The Acts of the Apostles as an Historical Source*, Heinrich Greeven (εκδ.), *Studies in the Acts of the Apostles*, SCM London 1956, 104: «It must certainly be assumed that Luke had available as a source for Paul's journeys an itinerary of the stations on the journey, for he mentions even unimportant stations». Η Παλαιστήνη αποτελεί εξαίρεση, ιδιαίτερα η Γαλιλαία, ενώ την Ιερουσαλήμ ο Λουκάς γνωρίζει πολύ καλά. Ως προς το θέμα αυτό πρβλ. Martin Hengel, *Der Historiker Lukas und die Geographie Palästinas in der Apg*, ZDPV 99 (1983), 147–183.

7 Πρβλ. Hans Conzelmann, *Die Apostelgeschichte*, HNT 7, Mohr Siebeck, Tübingen 21972, 26εξ.

8 Πρβλ. Gerd Theissen, *Das Neue Testament*, 77.

9 Μια εισαγωγή στην έρευνα του θέματος προσφέρει Eckhard Plümacher, *Apostolische Missionsreise und statthalterliche Assisetour. Eine Interpretation von Acta Iohannis c. 37.45 und 55*, ZNW 85 (1994), 2–12. Κλασική είναι η άποψη του Ernst Haenchen, *Die Apostelgeschichte*, KEK 3, Göttingen 161977, 472εξ., ο οποίος εξηγεί τα «ημείς-εδάφια» ως ύφος του Λουκά, «als ein Stilmittel von gewaltiger Kraft». Βλ. επίσης σπουδαία μελέτη του Jürgen Wehnert, *Die Wir-Passagen der Apostelgeschichte: ein lukanisches Stilmittel aus jüdischer Tradition*, Vandenoock & Ruprecht, Göttingen 1989.

10 Πρβλ. C. Kingsley Barrett, *Paul Shipwrecked*, Barry P. Thompson (εκδ.), *Scripture: Meaning and Method*, FS A. T. Hanson, Hull 1987, 52-56' Stanley E. Porter, *Excursus: The 'We' Passages*, David W. J. Gill – Conrad Gempf (εκδ.), *The Book of Acts in its First Century Setting II: Graeco-Roman Setting*, Paternoster, Grand Rapids, MI: Eerdmans and Carlisle 1994, 545–574' Dietrich-Alex Koch, *Kollektivenbericht, 'Wir'-Bericht und Itinerar. Neue Überlegungen zu einem alten Problem*, NTS 45 (1999), 367–390.

11 Πρβλ. π. χ. Udo Schnelle, *Einleitung*, 311 (εκεί σχετική βιβλιογραφία): «...so bleibt unerklärlich, warum der auf die Seriosität seiner Tradition bedachte Lukas (vgl. Lk 1, 3–4), seine Augenzeugenschaft bei eher nebensächlichen Details, nicht aber bei den entscheidenden Stationen der

Δεν υπάρχει όμως άλλη, νοητή εξήγηση για το φαινόμενο αυτό, πλην της παρουσίας του ίδιου του Λουκά στα περιγραφόμενα γεγονότα. Ας αναφερθεί σ' αυτό το σημείο απλώς και μόνον η περιγραφή του ναυαγίου στο Πραξ κεφ. 27. Η περιγραφή είναι, χωρίς αμφιβολία, μια αυθεντική αναφορά από ένα πρόσωπο που πραγματικά είχε ζήσει είτε την περιπέτεια αυτή είτε μια παρόμοια.¹² Τα «ημείς – εδάφια», λοιπόν, δείχνουν ότι ο Λουκάς αρκετές φορές ταξίδευε (σαν γιατρός ίσως) μαζί με τον απόστολο Παύλο. Στη συνάφεια του θέματος που εξετάζουμε αυτό το γεγονός είναι ακόμη πιο ενδιαφέρον, επειδή μπορούμε να δούμε πώς ένας αυτόπτης μάρτυρας του ιεραποστολικού έργου της αποστολικής εποχής βλέπει το έργο αυτό από μια μεταγενέστερη ιστορική και εκκλησιαστική προοπτική.

Ένα πρώτο και ουσιαστικό ερώτημα που τίθεται είναι το εξής: Μπορεί η ιεραποστολή, δηλαδή οι ιεραποστολικές περιοδείες, στις *Πράξεις* του Λουκά να νοηθεί σαν κάτι το *υποδειγματικό* για τους αναγνώστες της μεταποστολικής εποχής; Με *αλλά λόγια*: Είναι το βιβλίο αυτό ένα ιεραποστολικό εγχειρίδιο (*Missionsbuch*) ή απλώς η αφήγηση μιας περασμένης ιστορίας, μιας ιστορίας δηλαδή που ανήκει στο παρελθόν; Αντίλαμβανόταν άραγε ο Λουκάς την ιεραποστολή ως ολοκληρωμένη από τους δώδεκα αποστόλους (συν τον Παύλο);

Προκειμένου να δοθεί απάντηση σ' αυτό το ερώτημα, ας δούμε πιο αναλυτικά το *κείμενο* – *κλειδί* για την κατανόηση της ιεραποστολής από τον Λουκά και τη σχέση του με την υπόλοιπη αφήγηση. Πρόκειται για το εδάφιο *Πραξ 1, 8*:

avlla. lh,mysesqe du,namin evpelqo,ntoj tou/ a`gi,ou pneu,matoj evfV u`ma/j kai. e;sesqe, mou ma,rturej e;n te Vlerousalh.m kai. İevnĐ pa,sh| th/ Vİoudai,a| kai. Samarei,a| kai. e[wj evsca,tou th/j gh/jÅ

Πρόκειται δηλαδή για μια εξαγγελία της χριστιανικής ιεραποστολής με αφετηρία την Ιερουσαλήμ και με τέλος στα έσχατα της γης. Αυτός ο στίχος κατά τον Λουκά αποτελεί οπωσδήποτε *ένα ιεραποστολικό πρόγραμμα* της αρχαίας εκκλησίας στα ακόλουθα τρία στάδια:

α) Η ιεραποστολή ή ακριβέστερα το κήρυγμα των αποστόλων στην Ιερουσαλήμ προαναγγέλθηκε ήδη στο τέλος του ευαγγελίου κατά Λουκά, και δη στα *Λκ 24, 47–49*:

kai. khrucqh/nai evpi. tw/| onno,mati αυτου/ meta,noian eivj a;fesin a`martiw/n eivj pa,nta ta. e;qnhÅ avrx,a,menoi avpo. Vlerousalh.m u`mei/j ma,rturej tou,twnÅ kai. İıvdou.Đ evgw. avposte,llw th.n evpaggeli,an tou/ patro,j mou evfV u`ma/j\ u`mei/j de. kaqı,sate evn th/| po,lei e[wj ou- evndu,shsqe evx u[youj du,naminÅ

Την προαναγγελία αυτή αφηγείται ο Λουκάς στο γεγονός της Πεντηκοστής (*Πραξ 2, 1–47*), όταν συγκεντρώθηκαν στην Ιερουσαλήμ οι άνθρωποι «από παντός έθνους των υπό των ουρανών» και άκουσαν στις δικές τους γλώσσες το κήρυγμα των αποστόλων (*2, 5–13*). Έτσι οι απόστολοι κήρυξαν «εις πάντα τα έθνη» στην Ιερουσαλήμ (*Λκ 24, 47εξ.*).

---

urchristlichen Missionsgeschichte ins Spiel brachte.» Είναι γεγονός ότι τα «ημείς – εδάφια» περιγράφουν λεπτομερώς κάποια σχετικά ασήμαντα συμβάντα και δεν τα βρίσκουμε εκεί όπου θα περιμέναμε, δηλαδή σε κάποια πιο σημαντικά σημεία της ιστορίας του Λουκά. Κατά τη γνώμη μου ο Λουκάς γράφει τα «ημείς – εδάφια» μόνο εκεί όπου ο ίδιος πράγματι ήταν παρών. Ακριβώς αυτό δείχνει τη σοβαρότητα και την αντικειμενικότητά του. Υπέρ της αυθεντικότητας των «ημείς – εδαφών» πρβλ. Claus Jürgen Thornton, *Der Zeuge des Zeugen. Lukas als Historiker der Paulusreisen*, WUNT 56, Mohr Siebeck, Tübingen 1991, 341: «Lukas, der Mitarbeiter des Paulus, kann an den drei Reisen, die er in Wir-Form erzählt, durchaus teilgenommen haben; in c. 16, 20f und vielleicht auch in c. 27f konnte er möglicherweise Quellen benutzen, die er selbst oder ein anderer Reisetilnehmer angefertigt hat.»

¹² Πρβλ. τα συμπεράσματα του Arthur D. Nock, *The Book of Acts*, ο ίδιος, *Essays of Religion an the Ancient World II*, Oxford 1972, 823–827.

β) Επίσης και το κήρυγμα των αποστόλων στην Ιουδαία και στη Σαμάρεια το αφηγείται ο Λουκάς στις Πραξ 8,4 – 12,25.

γ) Το πρόβλημα όμως αποτελεί η τελευταία φράση («έως έσχατου της γης») που συνιστά σαφώς εξαγγελία των ιεραποστολικών περιοδοιών (Reisemission), δηλαδή ότι οι απόστολοι θα ταξιδέψουν μέχρι το τέλος της οικουμένης με σκοπό το κήρυγμα του Ευαγγελίου. Αυτό όμως δεν υπάρχει στην αφήγηση αφήνοντας έτσι ένα κενό (eine Leerstelle) στην διήγηση του Λουκά. Καταρχάς πρέπει να λεχθεί ότι η φράση «έως έσχατου της γης» πρέπει να γίνει αντιληπτή κυριολεκτικά, διότι με τη λέξη «γη» ο Λουκάς σκέφτεται σίγουρα ένα συνολικό γεωγραφικό χώρο τον οποίο οι απόστολοι πρέπει να διατρέξουν κηρύττοντας το Ευαγγέλιο.¹³ Δεύτερον, από το Πραξ 1, 8 διατυπώνεται ένα σταδιακό πρόγραμμα της ιεραποστολής: μετά την Πεντηκοστή στην Ιερουσαλήμ, και μετά την ιεραποστολή στην Ιουδαία και τη Σαμάρεια θα έπρεπε να ακολουθεί η πραγματοποίηση της εξαγγελίας της ιεραποστολής στα έσχατα της γης. Η Λουκάς όμως τερματίζει το έργο του πολύ απότομα στη Ρώμη όπου βρίσκεται ο προφυλακισμένος Παύλος. Από την εξέλιξη αυτή στην αφήγηση σε σχέση με Πραξ 1,8 προκύπτουν τα εξής ερωτήματα:

1. Αποτελεί, κατά τον Λουκά, η άφιξη του Παύλου στη Ρώμη συνάμα και την πραγματοποίηση της ιεραποστολικής εξαγγελίας από το Πραξ 1, 8; Με αλλά λόγια: Βρίσκεται κατά τον Λουκά η Ρώμη «στα έσχατα της γης»;

2. Ποιοι είναι πράγματι στην αφήγηση οι αποδεχτές της ιεραποστολικής εξαγγελίας από το Πραξ 1, 8;

3. Ποιος είναι ο ρόλος του ιεραπόστολου Παύλου στη συνολική δομή του ιεραποστολικού προγράμματος της εκκλησίας της διήγησης του Λουκά;

1. Η πρώτη ερώτηση πρέπει να απαντηθεί αρνητικά. Η θέση ότι ο ερχομός του Παύλου στη Ρώμη αποτελεί ταυτοχρόνως και την πραγματοποίηση της ιεραποστολικής εξαγγελίας από το Πραξ 1, 8 δεν μπορεί να τεκμηριωθεί επαρκώς. Τη θέση αυτή υποστηρίζει π. χ. ο P. Pokorný ο οποίος γράφει το εξής: „Mit der Reise (στη Ρώμη, Π. Δ.) ist der Auftrag der Kirche in Erfüllung gegangen, den sie nach Act. 1, 8 von dem auferstandenen Herrn empfangen hat. Das Evangelium ist nach Rom und das ‘Ende der Erde’, d. h. ins Zentrum des heidnischen Imperiums gelangt“.¹⁴ Το ότι η θέση αυτή δεν στέκεται μπορεί να αποδειχθεί από δυο προσεγγίσεις της αφήγησης:

α) *Διαχρονική προσέγγιση.* Δεν ήταν ποτέ δυνατόν η Ρώμη να αποτελεί για τον Λουκά «τα έσχατα της γης». Για έναν μορφωμένο άνθρωπο του αρχαίου κόσμου η πόλη Ρώμη μπορούσε να είναι μόνο *το κέντρο*, σε καμία περίπτωση όμως και το τέλος της γης. Αυτό το γεγονός είναι καλά μαρτυρημένο στα κείμενα και τους χάρτες των συγγραφέων και των επιστημόνων της αρχαιότητας, π. χ. στα κείμενα *De chronographia* του Pomponius Mela ή *Οικουμένης περιήγησις* του Διονυσίου Αλεξανδρινού. Οι πηγές της εποχής εκείνης μαρτυρούν αδιαμφισβήτητα ότι η πόλη Ρώμη δεν αποτελούσε το τέλος της γης.¹⁵ Ο

13 Ο όρος «γη» είναι «auf die Gesamtheit des festen Landes eingeschränkt, dass als einheitliche Ländermasse, vom Meere umgeben oder auf ihm ruhend» (Hermann Sasse, *γη κτλ.*, ThWNT I, 677). Πρβλ. επίσης ακόμα και Πραξ 17, 24 που «γη καὶ οὐρανός» είναι μέρη της κτίσης (κόσμος).

14 Petr Pokorný, *Die Romfahrt des Paulus und der antike Roman*, ZNW 64 (1973), 233. Βλ. επίσης ο ίδιος, ‘... bis an das Ende der Erde’. Ein Beitrag zum Thema *Sammlung Israels und christliche Mission bei Lukas*, ο ίδιος/Josef B. Souček, *Bibelauslegung als Theologie*, WUNT 100, Mohr Siebeck, Tübingen 1997, 315–325 (323–324).

15 Πρβλ. τους αναθεωρούμενες χάρτες του αρχαίου κόσμου: Διονύσιος Αλεξανδρινός, *Ποίημα*, 34.39’ Pomponius Mela, *De chronographia*, 19.21.23–25. Πρβλ. Christoph Marksches, *Zwischen den Welten wandern. Strukturen des antiken Christentums*, Europäische Geschichte, Fischer Taschenbuch, Frankfurt am Main 22001, 14: „Kern und Metropole des paganen Reiches bildete

μορφωμένος Λουκάς το ήξερε αυτό, επομένως η ταύτιση της πόλης Ρώμης με «τα έσχατα της γης» είναι αδύνατη, τουλάχιστον για τον Λουκά.

β) *Συγχρονική προσέγγιση.* Ο απόστολος Παύλος δεν ταξίδεψε στη Ρώμη ως ιεραπόστολος! Ούτε ο Λουκάς, ούτε ο Παύλος θεωρούν την περιοδεία του Παύλου στη Ρώμη ως ιεραποστολική. Από την μια σκοπιά η περιοδεία του Παύλου στη Ρώμη είναι ως ένα ορισμένο βαθμό αναγκαστική, από την άλλη ο απόστολος ήθελε να πάει εκεί (Πραξ 25, 10–11) και μάλιστα ταξίδευε σε μια πόλη στην οποία από «από ικανών ετών» (Ρωμ 15, 23) υπήρχε χριστιανική κοινότητα. Αν και ο Λουκάς δεν σχολιάζει τις αρχές και την ύπαρξη του Χριστιανισμού στη Ρώμη, ο ίδιος γνωρίζει ότι στην Ιταλία υπήρχε χριστιανική κοινότητα (πρβλ. Πραξ 27, 14–15). Η άφιξη του Παύλου στη Ρώμη, από την πλευρά του Λουκά, δεν πρόκειται να γίνει αντιληπτή ως το τέλος της χριστιανικής ιεραποστολής, ίσως μόνον ως το τέλος της ιεραποστολής του αποστόλου Παύλου.

Και από τις δυο προσεγγίσεις προκύπτει το εξής αποτέλεσμα: Ούτε η Ρώμη ήταν για τον Λουκά «στα έσχατα της γης», ούτε ο Παύλος πήγε εκεί ως ιεραπόστολος, άρα η περιοδεία του Παύλου στη Ρώμη δεν μπορεί να θεωρείται σαν εκπλήρωση της εξαγγελίας από το Πραξ 1, 8.

2. Η αναζήτηση της απάντησης στο δεύτερο ερώτημα προκαλεί ορισμένες δυσκολίες σε κάθε προσεκτικό αναγνώστη των *Πράξεων*. Στην αρχή της αφήγησης ο Λουκάς ορίζει την ιεραποστολή σαν το αποκλειστικό καθήκον των δώδεκα (= ένδεκα) αποστόλων (1, 4.8) προσθέτοντας στη συνέχεια και μια διευκρίνιση ως προς το ζήτημα ποιος μπορεί να είναι απόστολος (1, 21–22). Ο Λουκάς όμως δεν ακολούθησε περαιτέρω την τοποθέτηση αυτή, αφού αναφέρει ότι και οι άλλοι κάνουν ιεραποστολικό έργο (πρβλ. π. χ. 8, 4εξ.). Είναι προφανές ότι στην περίπτωση του Παύλου υπάρχει μια δυσχέρεια: αφενός, ο Παύλος δεν ανήκει στους δώδεκα και συνεπώς δεν έχει τον τίτλο «απόστολος», δηλαδή δεν παίρνει μέρος στην εξαγγελία 1, 8¹⁶, και αφετέρου ο ίδιος ο Λουκάς τον παρουσιάζει στην πορεία της αφήγησης σαν τον πιο επιτυχή ιεραπόστολο στην αρχαία εκκλησία. Ο Λουκάς οπωσδήποτε κάνει μεγάλη προσπάθεια να νομιμοποιήσει και να καταξιώσει τον Παύλο: τρεις φορές διηγείται την κλήση του από τον Θεό, ενώ δυο φορές τον ονομάζει «απόστολο» (14, 4.14), μια εξήγηση ίσως είναι η χρήση από τον Λουκά κάποιων πηγών (από την Αντιόχεια;) όπου ο Παύλος λέγεται απόστολος.¹⁷

Ο Ρ. Ροκορνύ επιχειρεί να προσφέρει μια λύση στο πρόβλημα αυτό εξηγώντας ότι ο Παύλος ο οποίος δεν συμμετείχε στην εξαγγελία Πραξ. 1, 8 έλαβε μια νέα, προσωπική

---

bekanntlich das geographisch vergleichsweise zentral gelegene Rom – als *urbs* die Stadt schlechthin, andere Städte hiessen *oppidium*, um den kategorialen Abstand deutlich zu machen“. Βλ. επίσης Willem-Cornelis van Unnik, *Der Ausdruck έως εσχάτου της γης (Apostelgeschichte I 8) und sein alttestamentlicher Hintergrund*, στο: *Sparsa Collecta 1* (NT. S 29), Brill: Leiden 1973, 386–401, ο οποίος, ερευνώντας το παλαιδιαθητικό υπόβαθρο της έκφρασης «έως εσχάτου της γης» (Ησ 5, 26; Ιερ 6, 22; Ησ 46, 11 και 49, 6) θεωρεί ότι ο Λουκάς κατά πάσαν πιθανότητα δεν έχει υπ' όψιν του τη Ρώμη, ιδιαίτερα επειδή το Λκ 24, 27 εξαγγέλλει την ιεραποστολή για όλους τους λαούς. 16 Πρβλ. Johannes Weiss, *Χριστιανισμός*, 406.

17 Πρβλ. Jürgen Roloff, *Die Kirche im Neuen Testament*, NTD Ergänzungsreihe 10, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1993, 190' Christoph Burchard, *Der dreizehnte Zeuge. Traditions- und kompositionsgeschichtliche Untersuchungen zu Lukas Darstellung der Frühzeit des Paulus*, FRLANT 103, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1970, 173εξ. Μια άλλη εξήγηση δίνει ο Gerd Theissen, *Die Entstehung des Neuen Testaments als literatur-geschichtliches Problem*, Philosophisch-historische Klasse der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Universitätsverlag Winter, Heidelberg 2007, 152: «Die beiden Ausnahmen lassen sich erklären: In Apg 14, 4 und 14, 14 werden Paulus und Barnabas 'Apostel' genannt – wohl um gerade in dieser Erzählung zu betonen, dass sie nicht Götter sind, wie das Volk von Lystra glaubt, sondern nur Abgesandte einer Gottheit».

εντολή στην χωρίο Πραξ. 13, 47: „Paulus, der in Act 1, 8 nicht zu dem Apostelkreis gehört hat, bekommt in 13, 47 noch einmal den Auftrag, ‘das Ende der Erde’ zu erreichen und am Ende des Buches (28, 16 – 31) muss die schon bestehende christliche Gemeinde in Rom in den Hintergrund treten.“¹⁸ Και αυτή η θέση του Pokorny δεν μπορεί να αντέξει σε κριτική. Ας δούμε πρώτα το νέο χωρίο – κλειδί στην Πραξ 13, 47:

ou[tiw] ga.r evnte,taltai h`mi/n o` ku,rioj\ te,qeika, se eivj fw/j evqhw/n tou/ ei=nai, se eivj swthri,an e[wi] evsca,tou th/j gh/j

Το ότι το χωρίο αυτό δεν μπορεί να αποτελέσει ανανέωση της εξαγγελίας του στίχου 1, 8, αυτήν την φορά ιδίως για τον Παύλο ο οποίος και θα την εκπληρώσει στο τέλος του έργου, προκύπτει από τις παρακάτω προσεγγίσεις:

α) Το εδάφιο Πραξ 13,47, όπως είναι γνωστό παραπέμπει στο Ησ 49, 6:

kai. ei=pe,n moi me,ga soi, evstin tou/ klhqh/nai, se pai/da, mou tou/ sth/sai ta.j fula.j Iakwb kai. th.n diaspora.n tou/ Israh] evpistre,yai ivdou. te,qeika, se eivj diaqh,khn ge,nouj eivj fw/j evqhw/n tou/ ei=nai, se eivj swthri,an e[wi] evsca,tou th/j gh/j.

Πιθανώς και ο στίχος 1, 8 αναφέρεται στο εδάφιο του Ησαΐα, ιδιαίτερα η τελευταία φράση «έως εσχάτου της γης».¹⁹ Η επανάληψη της αναφοράς αυτής στο εδάφιο Πραξ 13, 47 αναφέρεται, κατά την άποψή μου, στη χριστιανική ιεραποστολή μεταξύ των εθνικών γενικώς, όχι όμως ειδικά στην ιεραποστολή του Παύλου, φανερώνοντας ταυτόχρονα την αλλαγή στάσης ως προς την ιεραποστολή μεταξύ των εθνικών (πρβλ. 13, 46).

β) Τους λόγους από το Ησ 13, 47 τους λένε ο Παύλος και ο Βαρνάβας μαζί (13, 46α: «ou[tiw] ga.r evnte,taltai h`mi/n o` ku,rioj» 13, 47α), γεγονός που σημαίνει ότι δεν αποτελούν μια προσθήκη για νέα ιεραποστολική εντολή που θα αφορούσε μόνον τον Παύλο.

Κλείνοντας μπορεί να ισχυρισθεί κανείς ότι ο Λουκάς είχε σκοπό να αφηγηθεί την ιεραποστολή του Παύλου και την άφιξή του στο κέντρο της γης. Το ότι ο τελευταίος, κατά τον Λουκά, ούτε απόστολος ήταν, ούτε στα έσχατα της γης έφτασε σημαίνει ότι το χωρίο των Πραξ 1, 8 είναι ανοιχτό, αφού εξαγγέλλει ότι η ιεραποστολή θα ολοκληρωθεί μόνον, όταν το Ευαγγέλιο φτάσει στο τέλος της οικουμένης (πρβλ. ενδεικτικά Μκ 13, 10). Ο Παύλος βεβαίως συνέβαλε αποφασιστικά στο έργο αυτό.

3. Η ενασχόληση με τα δυο πρώτα ερωτήματα αποσαφήνισε σε μεγάλο βαθμό τον ρόλο του Παύλου στο ιεραποστολικό έργο της αρχαίας εκκλησίας, έτσι όπως το παρουσιάζει ο Λουκάς.²⁰ Στην περίπτωση του Παύλου έγινε σαφές και κάτι άλλο: κατά τον Λουκά δεν είναι μόνον οι δώδεκα απόστολοι οι μάρτυρες του Χριστού μέχρι τα έσχατα της γης, αλλά οι χριστιανοί γενικώς, τουλάχιστον όσον αφορά την ιεραποστολική δράση.²¹ Το ότι οι δώδεκα απόστολοι είναι οι πραγματικοί αποδέκτες της ιεραποστολικής

18 Petr Pokorný, *Romfahrt*, 233.

19 Έτσι Jacob Kremer, *Weltweites Zeugnis für Christus in der Kraft des Geistes. Zur lukanischen Sicht der Mission*, Karl Kertelge (εκδ.), *Mission im Neuen Testament*, QD 93, Herder, Freiburg–Basel–Wien 1982, 151. Πρβλ. επίσης υποσημείωση 14.

20 Πρβλ. Ferdinand Hahn, *Das Verständnis der Mission im Neuen Testament*, WMANT 13, Neukirchen-Vluyn 1963, 117: «Mit einem kühnen Griff hat Lukas den Heidenmissionar Paulus somit für seine eigene Epoche in Anspruch genommen und in ihm das grosse Vorbild für die missionarische Wirksamkeit der Kirche gesehen. Die Apostel haben zwar die Mission in Angriff genommen und ihr den entscheidenden Weg gewiesen, Paulus aber hat gezeigt, wie der Missionsauftrag vollstreckt und an sein Ziel gebracht werden kann».

21 Ενάντιον Otfried Hofius, *Die Einzigartigkeit der Apostel Jesu Christi*, στο: *Διακονία. Λειτουργία. Χάρισμα. Πατερική και σύγχρονη ερμηνεία της Καινής Διαθήκης. Τιμητικός τόμος προς τον ομότιμο καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Γεώργιο Α. Γαλίτη*, Εν πλω, Λεβάνεια 2006, 276.

εξαγγελίας του χωρίου των Πραξ 1, 8, δεν σημαίνει κατ' ανάγκην ότι τα άλλα πρόσωπα της αφήγησης, ακόμη και οι αναγνώστες, μένουν αποκλεισμένοι από αυτό το έργο της εκκλησίας.

Συμπέρασμα: Κατά το στίχο Πραξ 1, 8 η χριστιανική ιεραποστολή θα ολοκληρωθεί μόνον όταν η ολόκληρη η γη ακούσει το μήνυμα του Ευαγγελίου. Στην εποχή του Λουκά αυτό δεν είχε συμβεί ακόμα και ο Ευαγγελιστής το ήξερε. Επομένως ο στίχος 1, 8 μαρτυρεί ότι η ιεραποστολή ως εξάπλωση του Χριστιανισμού πρέπει να συνεχιστεί και στη μεταποστολική εποχή. Στο πώς και από ποιον πρέπει να γίνει αυτό, ο Λουκάς δεν το λέει, αφήνοντας έτσι ένα μεγάλο περιθώριο σε διάφορες προσπάθειες να δοθεί μια ικανοποιητική απάντηση για τις χριστιανικές γενιές που έρχονται.

Λιτεράτυρα

- Barrett, C. Kingsley *Paul Shipwrecked*, Barry P. Thompson (εκδ.), *Scripture: Meaning and Method*, FS A. T. Hanson, Hull 1987, 52–56.
- Bauer, Walter, *Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur*, Kurt Aland - Barbara Aland (εκδ.), Berlin/New York ⁶1988.
- Burchard, Christoph, *Der dreizehnte Zeuge. Traditions- und kompositionsgeschichtliche Untersuchungen zu Lukas Darstellung der Frühzeit des Paulus*, FRLANT 103, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1970.
- Casson, Leonel, *Reisen in der Alten Welt*, München 1974.
- Conzelmann, Hans, *Die Apostelgeschichte*, HNT 7, Mohr Siebeck, Tübingen ²1972.
- Dibelius, Martin, *The Acts of the Apostles as an Historical Source*, Heinrich Greeven (εκδ.), *Studies in the Acts of the Apostles*, SCM London 1956, 102–108.
- Haenchen, Ernst, *Die Apostelgeschichte*, KEK 3, Göttingen ¹⁶1977.
- Hahn, Ferdinand, *Das Verständnis der Mission im Neuen Testament*, WMANT 13, Neukirchen-Vluyn 1963.
- Hengel, Martin, *Der Historiker Lukas und die Geographie Palästinas in der Apg*, ZDPV 99 (1983), 147–183.
- Hofius, Otfried, *Die Einzigartigkeit der Apostel Jesu Christi*, στο: *Διακονία. Λειτουργία. Χάρισμα. Πατερική και σύγχρονη ερμηνεία της Καινής Διαθήκης. Τιμητικός τόμος προς τον ομότιμο καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Γεώργιο Α. Γαλίτη*, Εν πλω, Λεβάδεια 2006, 275–289.
- Καραβηδόπουλου, Ιωάννη, *Εισαγωγή στην Καινή Διαθήκη*, Πουρναράς, Θεσσαλονίκη ²1998.
- Klauck, Hans-Josef, *Vom Reden und Schweigen der Frauen in der Urkirche*, ο ίδιος, *Gemeinde – Amt – Sakrament*, Würzburg 1989, 236–237.
- Koch, Dietrich-Alex, *Kollektenbericht, 'Wir'-Bericht und Itinerar. Neue Überlegungen zu einem alten Problem*, NTS 45 (1999), 367–390.
- Kremer, Jacob, *Weltweites Zeugnis für Christus in der Kraft des Geistes. Zur lukanischen Sicht der Mission*, Karl Kertelge (εκδ.), *Mission im Neuen Testament*, QD 93, Herder, Freiburg-Basel-Wien 1982, 145–163.
- Markschies, Christoph, *Zwischen den Welten wandern. Strukturen des antiken Christentums*, Europäische Geschichte, Fischer Taschenbuch, Frankfurt am Main ²2001.
- Nock, Arthur D., *The Book of Acts*, ο ίδιος, *Essays of Religion an the Ancient World II*, Oxford 1972, 823–827.
- Padilla, Osvaldo, *Hellenistic παιδεία and Luke's Education: A Critique of Recent Approaches*, NTS 55 (2009), 416–437.
- Παναγοπούλου, Ιωάννη, *Εισαγωγή στην Καινή Διαθήκη*, Αθήνα 1999.
- Plümacher, Eckhard, *Apostolische Missionsreise und statthalterliche Assisetour. Eine Interpretation von Acta Iohannis c. 37.45 und 55*, ZNW 85 (1994), 2–12.
- Pokorný, Petr, *Die Romfahrt des Paulus und der antike Roman*, ZNW 64 (1973) 233–244.
- Pokorný, Petr, '... bis an das Ende der Erde'. Ein Beitrag zum Thema *Sammlung Israels und christliche Mission bei Lukas*, ο ίδιος/Josef B. Souček, *Bibelauslegung als Theologie*, WUNT 100, Mohr Siebeck, Tübingen 1997, 315–325.

Porter, Stanley E., *Excursus: The 'We' Passages*, David W. J. Gill – Conrad Gempf (εκδ.), *The Book of Acts in its First Century Setting II: Graeco-Roman Setting*, Paternoster, Grand Rapids, MI: Eerdmans and Carlisle 1994, 545–574.

Roloff, Jürgen, *Die Kirche im Neuen Testament*, NTD Ergänzungsreihe 10, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1993.

Sasse, Hermann, *γη κτλ.*, ThWNT I, 676–680.

Schnelle, Udo, *Einleitung in das Neue Testament*, UTB 1830, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen ³1999.

Theissen, Gerd, *Das Neue Testament*, C. H. Beck, München 2002.

Theissen, Gerd, *Die Entstehung des Neuen Testaments als literaturgeschichtliches Problem*, Philosophisch-historische Klasse der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Universitätsverlag Winter, Heidelberg 2007.

Thornton, Claus Jürgen, *Der Zeuge des Zeugen. Lukas als Historiker der Paulusreisen*, WUNT 56, Mohr Siebeck, Tübingen 1991.

Unnik, Willem-Cornelis van, *Der Ausdruck ἐως εσχάτου της γης (Apostelgeschichte I 8) und sein alttestamentlicher Hintergrund*, στο: *Sparsa Collecta 1* (NT.S 29), Brill: Leiden 1973, 386–401.

Wehnert, Jürgen, *Die Wir-Passagen der Apostelgeschichte: ein lukanisches Stilmittel aus jüdischer Tradition*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1989.

Weiss, Johannes, *Ο αρχέγονος Χριστιανισμός. Η ιστορία της περιόδου 30-150 μ. Χ.*, Άρτος Ζωής, Αθήνα ²2001.

Предраг Драгутиновић

**MISSION COMPLETED – СХВАТАЊЕ МИСИЈЕ У
ЛУКИНИМ ДЕЛИМА АПОСТОЛСКИМ**

Дела апостолска представљају новозаветни спис, који, између осталог, описује ток и развој ранохришћанске мисије. У апостолском периоду (до 70. год.) мисија у циљу ширења Еванђеља по тада познатом свету била је главни задатак Цркве. Лука своја *Дела* пише у постапостолском периоду, за који је карактеристично јењавање мисионарских активности, у смислу ширења Еванђеља. Хришћанске заједнице се у овом периоду више концентришу на локалну мисију и нема белешки о великим мисионарским путовањима, попут оних Павлових. Питање које се поставља у овом прилогу јесте: да ли је Лука сматрао да је мисија у њеној путујућој форми завршена, односно да ли Павлов долазак у Рим маркира испуњење Христове заповести да се Еванђеље проповеда „до краја земље“ (Дап 1,8)? Анализом наративне структуре Дела апостолских, као и појединих кључних текстова унутар ње, долази се до закључка да то није био случај. За Луку је тема мисије и даље отворена и не завршава се у апостолском периоду. Рим није „крај земље“, нити је Павле директан рецепијент мисионарске заповести из Дап 1,8, тако да Лука оставља простор за схватање о недовршености хришћанске мисије и њене даље потребе у постапостолском периоду.

Кључне речи: мисија, Лукина путовања, апостол Павле, Дванаесторица, Рим.

